

Освітньо-професійна стратифікація як домінанта соціальних відмінностей та її роль у людському розвитку

І. КУРИЛО

доктор економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України,
м. Київ

У статті обґрунтовується зростаюча роль освітньо-професійних ресурсів у формуванні соціально-економічного статусу індивіда у сучасному суспільстві, розглядаються особливості формування освітньо-професійної стратифікації в Україні та її вплив на людський розвиток.

В статье обосновывается возрастающая роль образовательно-профессиональных ресурсов в формировании социально-экономического статуса индивида в современном обществе, рассматриваются особенности формирования образовательно-профессиональной стратификации в Украине и ее влияние на человеческое развитие.

The article considers the increasing role of the educational and professional resources in the formation of the socio-economic status in modern society, discusses the features of educational and professional stratification in Ukraine and its impact on human development.

Ключові слова: *стратифікація, соціально-економічна структура, соціальна диференціація, освіта, професія, людський розвиток.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство являє собою складну динамічну систему, для якої характерне безперервне оновлення суспільно-економічного буття, швидкий техніко-технологічний розвиток, прискорення процесів соціально-економічних змін. Важливим компонентом цієї динаміки є зміни в ієрархії факторів соціальної стратифікації населення, без осмислення й усвідомлення сутності яких неможливі регулювання процесів суспільного розвитку, соціально-економічних відносин, активізація мотиваційних механізмів та реалізація соціальних резервів розвитку економіки. При цьому наразі особлива увага має приділятися тим рисам соціальної диференціації, які пов'язані з освітньо-професійними ознаками та досягненнями індивідів, адже саме ці соціальні відмінності об'єктивно актуалізуються та стають все більш впливовими у сучасному суспільстві.

Аналіз попередніх досліджень та виділення невідіршеної частини проблеми. Становлення сучасних наукових уявлень щодо соціальної стратифікації насамперед пов'язують з доробком М. Вебера, який

ввів, поряд із суто економічними, певні статусні фактори стратифікації та низку стратифікаційних понять (стратифікаційний статус, соціальна страта тощо). В основу визначення соціального статусу Вебер поклав такі критерії, як спосіб життя, освіта (формальна кваліфікація), а також престиж походження чи професії. Під соціальною стратою він розумів множину людей всередині великої групи, які володіють певним видом та рівнем престижу, а найбільш важливим джерелом розвитку тих чи інших страт – розвиток специфічного стилю життя, що включає тип заняття, професії¹. Слід зазначити, що акцент на освітньо-професійних детермінантах соціальної стратифікації свого часу був притаманний ще розробкам Е. Дюркгейма та Г. Шмоллера, які, зокрема, зводили класові антагонізми до протиріч між інтересами професійних груп. Ще одним дослідником, який розглядав (у своїй роботі «Суспільний організм») класовий поділ суспільства нарівні з професійним (перший – як вертикальний розподіл, другий – як горизонтальний), був і Р. Вормс.

Причини та функції соціальної стратифікації чи не найбільш успішно розкрили у рамках своєї фун-

¹ Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С. 147–156.

кціональної концепції соціально-економічної нерівності К. Девіс та У. Мур, які трактували останню як функціональну передумову всіх суспільств, необхідну для мотивації індивідів до заповнення важливих соціальних позицій². Соціальну нерівність вони розглядали як механізм, що забезпечує просування стратифікаційною драбиною найбільш здібних, найкомпетентніших і відповідальних працівників. При цьому спонукальним мотивом до оволодіння необхідними знаннями та навичками і виконання більш відповідальних функцій слугує система винагород, що включає матеріальні засоби для задоволення різноманітних потреб (доходи) та засоби для зміцнення відчуття власної гідності й самовираження (престиж та повага). На наш погляд, таке трактування функцій соціальної нерівності є цілком прийнятним підґрунтям для оцінки функціональної спроможності освітньо-професійної стратифікації, що не втратило своєї актуальності й дотепер.

У сучасному доробку вітчизняних дослідників з проблем освітньо-професійного та інших вимірів соціальної диференціації слід насамперед назвати роботи соціологів та економістів С. Макеєва, О. Куценко, Т. Нікітіної, О. Хмелевської, Л. Ткаченко та ін³. Варто зазначити, що, попри безумовну актуальність проблематики освітньо-професійної нерівності, її активна наукова розробка в Україні на рівні емпіричних досліджень стримується дефіцитом достатньо деталізованих даних стосовно освітнього й професійного складу населення. Недостатньо розробленими залишаються наразі й деякі теоретичні питання, зокрема ті, що стосуються взаємозв'язків залежностей освітньо-професійної стратифікації та інших аспектів соціальної диференціації й соціальної мобільності індивідів, а також впливу освітньо-професійних нерівностей на людський розвиток.

Мета роботи полягає у визначенні ролі освітньо-професійної стратифікації населення у системі сучасних соціальних нерівностей, характеристиці особливостей формування й оцінці стану освітньо-професійної стратифікації населення в Україні та її впливу на людський розвиток.

Виклад основних результатів дослідження. Для визначення ролі освітньо-професійної стратифікації у системі сучасних соціальних нерівностей ми

скористалися історико-логічним методом, припустивши, що еволюція наукових поглядів на провідні чинники соціальної диференціації відбиває власне закономірності змін типів стратифікації у ході цивілізаційного розвитку. Дослідження показало, що прогресивні зміни соціально-економічної структури й стратифікації населення в історичній ретроспективі відбувалися у напрямі від домінування демографічних й біогенетичних чинників стратифікації (вік, стать, походження, стан здоров'я, фізична сила й витривалість) до переважання економічних чинників (власність на засоби виробництва, позиція на ринку праці, у системі трудових відносин), а відтак – до посилення ролі нерівностей, зумовлених факторами, вплив яких виражає особистісно-індивідуальні досягнення людини (рівень освіти, професійна належність, діяльнісний потенціал тощо).

Об'єктивною основою посилення ролі освітньо-професійного вектора стратифікації (з середини ХХ ст.) стало використання знань для вдосконалення технології й організації виробництва, поступове становлення нових економічних і технологічних укладів, що базуються на технології обробки інформації як основній, підвищення ролі науки й технологій у різних сферах суспільного життя. У цей період у розвинутих країнах відбувається формування нової галузевої й технологічної структури зайнятості населення і, зокрема, швидке зростання чисельності технічних спеціалістів, професіоналів, службовців на тлі скорочення і відмирання масових робітничих професій.

Згадані вище тенденції зумовили прихід на зміну соціальному статусу, який переважно передавався у спадщину, індивідуально-досяжного статусу, що визначається на основі досягнень у професійній сфері. Нові явища у соціально-економічній структурі й стратифікації населення західних країн знайшли своє відображення у роботах теоретиків «постіндустріального суспільства Р. Арона, Д. Рісмена, У. Ростоу, А. Турена, а також у класових схемах провідних соціологів Е. Райта, Дж. Голдторпа, Е. Гоулднера та ін. Так, зокрема, Е. Райт визначив класову належність не лише на основі володіння власністю, а й з урахуванням професійно-кваліфікаційної позиції та участі у прийнятті рішень чи

² Девіс К., Мур У. Некоторые принципы стратификации // Социальная стратификация / Отв. ред. С. А. Белановский. – Вып.1. – М., 1992. – С. 160–177.

³ Куценко О. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей у сучасному суспільстві: Спроби західної соціології. – Харків: Вид-во Харківського університету ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с.; Класовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.; Нікітіна Т. Перевірка валідності класових схем в соціології (на прикладі класової схеми Дж.Голдторпа)- автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.02 / Т. Є. Нікітіна -Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 18 с.; Ткаченко Л. Г. О проблеме несоответствия образовательно-квалификационных структур рабочей силы и рабочих мест // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: Материалы XIII Междунар. науч. конф. (Минск, 25-26 окт. 2012 г.) в 3 т. Т 1 / редкол.: А. В. Червяков (и др.). – Минск: НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь, 2012. – С. 130–134; Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу. – К. : ІДСД ім.М.В. Птухи НАН України, 2012. – С. 166–185.

владі⁴, Дж. Голдторп у своїй класовій схемі особливе місце відвів «службовому класу» (професіонали, адміністратори, менеджери вищих рівнів, крупні власники тощо)⁵, а Е. Голднер виділив «новий клас інтелектуалів та інтелігенції», капітал якого утворюють освіта й професійні знання⁶.

У цілому ж, уже з 60-х років минулого сторіччя зарубіжні дослідники, які вивчають проблеми соціальної стратифікації та соціально-економічної структури населення, одноставні у тому, що фрагментація зайнятості, професійний та освітній розподіли населення стають ключовими компонентами класоутворення й виступають центральними чинниками нерівностей у доходах, стилі життя тощо. Причому наразі саме освітньо-професійний вимір соціально-економічної структури й стратифікації населення характеризує стан людського потенціалу суспільства з точки зору його інноваційної перспективи.

У пострадянських країнах, у тому числі й в Україні, на формування й подальшу трансформацію освітньо-професійної стратифікації населення не могли не вплинути ті особливості соціальної диференціації, які склалися ще у радянський період. У суспільстві радянського зразка мала місце недооцінка кваліфікованої розумової праці та пов'язані з цим консервація застарілої освітньо-професійної структури зайнятості й труднощі визрівання соціально-економічних груп населення, які виступають рушійними силами економічного прогресу на зрілих стадіях індустріального розвитку. Характерними для нього були й занедбаність мотиваційних аспектів, зрівнялівка та домінування адміністративного примусу, «залишковість» інвестування у людський капітал. Тож праценадлишковий характер відносин зайнятості, незбалансованість численності зайнятих некваліфікованою й порівняно низькокваліфікованою працею, наявність проблем із інвестуванням в інтелектуальний капітал, його оновленням і продуктивним використанням є тими рисами освітньо-професійної структури в Україні, які значною мірою успадковані від соціального порядку ще радянської доби. При цьому маємо визнати, що й за останні десятиріччя через низькі темпи структурно-інноваційної перебудови економіки і зайнятості населення кардинальних позитивних зрушень за вищезгаданими характеристиками не відбулося. Так, приміром, і дотепер серед зайнятих у національній економіці

майже чверть (у 2012 р. – 23,4%) припадає на страту «некваліфікованої праці», тобто належить до «найпростіших професій», причому за останні десять років відповідна частка лише збільшилась. Особливо рельєфно наявні вади освітньо-професійної стратифікації в Україні репрезентує наявність певної частини осіб з вищою освітою, які зайняті напівкваліфікованою чи некваліфікованою працею, а також доволі численної групи осіб, які не володіють інноваційними навичками і (або) мають ознаки функціональної неграмотності. Значною мірою ця ситуація є успадкованою, пов'язаною з особливостями менталітету вітчизняного працівника, які були сформовані десятиріччями застійно-незмінного соціально-економічного буття в умовах відсутності вільної конкуренції, ізоляваністю від світових тенденцій і досягнень, що породила мовні бар'єри, комплекси самодостатності й інші негативні наслідки.

Щодо соціальної мобільності як складової відтворення стратифікації, то у радянській системі домінували такі чинники вертикальної соціальної мобільності, що менше пов'язані з індивідуальними трудовими досягненнями, а більше з лояльністю до еліти, яка втілювала силу тоталітарної держави. У цілому ж соціальна система була несприйнятливою до зовнішніх імпульсів, на можливостях соціальних змін і повноцінного динамічного людського розвитку позначалась відсутність альтернативних ідей як інтелектуального двигуна соціальної динаміки.

У сучасній Україні ще зберігаються певні риси етакратичного типу стратифікації, за період ринкових трансформацій сформувалась гіпертрофована роль матеріально-доходного фактора у формуванні соціально-економічного статусу індивіда й, при цьому, механізми соціального відбору за меритократичним принципом (у т. ч. в освітньо-професійній сфері) належним чином допоки не спрацювають.

Трансформації соціально-економічної структури й стратифікації населення у ХХ-му та у поточному сторіччі тісно пов'язані з прискореним розвитком інституту вищої освіти. Саме освіта на базі формування-накопичення того ресурсу, що є основою соціальної взаємодії у сучасному соціумі (знання, інформація), через реалізацію своїх функцій (насамперед селективної й стратифікаційної) детермінує формування освітньо-професійної стратифікації населення. Прискорений розвиток вищої освіти та набуття нею масового характеру у розвинутих

⁴ Райт Э., Костелло С., Хейчен Д., Спрэйг Дж. Классовая структура американского общества // Социологические исследования. – 1984. – №1. – С. 152–163.

⁵ Ericson R., Goldthorpe J. The Constant Flux: A study of Class Mobility in Industrial Societies. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 428 p.

⁶ Gouldner A.W. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class // Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective / Ed. by David B. Grusky. – Westview Press, 1994. – P. 711–722.

країнах розпочалися помітно раніше, ніж в Україні, і, що більш важливо, її розвиток у цей період йшов за траєкторіями, відмінними від тих, які властиві у нашій країні у період незалежності (а саме на нього припадає етап «масовізації» вищої освіти в Україні). Зокрема, у розвинутих країнах на етапі становлення постіндустріалізму молодші коледжі (в які особливо активно вступали вихідці з робітничих сімей) являли собою найбільш швидко зростаючий сектор освіти⁷, вони створювалися як у центрі, так і у периферійних містах, де саме до державних коледжів вступала значна частка молоді (у т. ч. вихідців з незаможних сімей)⁸.

Що ж до України, то тенденції освітньої інфраструктури та навчальної активності у період незалежності не сприяли «підтягуванню» нижнього «поверху» освітньо-професійної піраміди населення до соціальної середини, її розширенню, скажімо, за рахунок молодих висококваліфікованих робітників або ж за рахунок фахівців з базовою вищою освітою. Радше навпаки, вони стимулювали поляризацію населення (і, зокрема, молоді) за освітнім рівнем і соціально-професійним статусом та поглиблення диспропорцій між освітньо-кваліфікаційним складом зайнятих і структурою наявних робочих місць.

З середини 1990-х років в Україні на тлі збільшення кількості ВНЗ III–IV рівня акредитації і ще більш прискореного зростання чисельності студентів у ВНЗ університетського рівня відбувалось таке скорочення кількості ВНЗ I–II рівня акредитації та ПТНЗ, яке межує із занепадом цих ланок освіти. Так, в Україні в цілому за роки незалежності кількість вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації зросла більш ніж у 2,2 разу, при цьому відбулось скорочення кількості ВНЗ I–II рівня акредитації – більш ніж на 1/3. Щоправда, останніми роками, почасти – через відлуння несприятливих тенденцій народжуваності 1990-х років, а почасти – через кричуще падіння якості освіти в деяких ВНЗ університетського рівня, відбулось закриття або укрупнення частини ВНЗ III–IV рівня акредитації; водночас, кількість коледжів та їх випускників і надалі продовжує скорочуватись.

На тлі неухильного збільшення частки випускників ВНЗ, які отримують диплом за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр» і значною частки тих, хто отримує освіту за рівнем «спеціаліст», частка «молодших спеціалістів» скорочується, а випуск

«бакалаврів» хоч і зростає, однак наявні інституціональні обмеження для їх повноцінної інтеграції у ринок праці в Україні практично позбавляють таких випускників права вибору: навчання задля отримання вищого освітнього рівня або постійна робота. Відсутність відповідності між освітньою й професійною системами кваліфікацій в Україні, законодавче закріплення переваг магістерського ступеня над бакалаврським, а також стереотипи та практики, які склалися щодо найму на роботу (роботодавці неохоче беруть претендентів з базовою вищою освітою навіть на ті місця, де вища освіта потрібна лише формально; вже від молодших спеціалістів, а тим більше бакалаврів – як правило, вимагають досвід роботи тощо)⁹ зумовлюють вразливість позиції осіб з базовою вищою освітою на ринку праці в Україні, підвищують їх ризики щодо безробіття тощо.

У цілому ж випереджаюче зростання чисельності випускників ВНЗ, які здобувають більш високий освітній рівень, в Україні, на жаль, не можна оцінити однозначно позитивно, адже проблема незатребуваності випускників ВНЗ у вітчизняній економіці з характерним для неї переважанням застарілих технологічних укладів та несприятливим інституційним середовищем для інноваційного розвитку повсякчас загострюється. Неабияке значення має і чинник якості вищої професійної освіти, її відповідності потребам сьогодення (модернізації економіки, її інноваційній переорієнтації, перспективному попиту ринку праці, міжнародним стандартам), що, вочевидь, забезпечується далеко не в усіх вітчизняних ВНЗ університетського рівня. Зазвичай лише випускники елітарних навчальних закладів отримують ті ресурси, які дозволяють посідати вищі позиції в освітньо-професійній структурі, при цьому якість освіти в цих елітарних осередках підтримується чи підвищується на тлі масової освіти невисокої якості.

Сама ж студентська молодь в Україні (особливо – вихідці із сіл, молодь із сімей з невисоким рівнем матеріального добробуту) доволі песимістично оцінює свої перспективи пошуку підходящої роботи після закінчення навчання¹⁰.

Дисбаланс між освітнім та професійно-кваліфікаційним розподілом населення в Україні теж не зменшується і у буденній свідомості вже сприймається як належне, навіть закономірне явище. Так, приміром, за результатами репрезентативного соці-

⁷ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – 956 с.

⁸ Trow M. The Democratization of Higher Education in America. – N.-Y., 1972. – P. 255–256.

⁹ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу. – К.: ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – С. 174.

¹⁰ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – С. 157–158.

ально-демографічного обстеження молоді у 2010 р.¹¹, лише третина молодих людей налаштована обов'язково працювати за набутою у ВНЗ спеціальністю, майже половина має намір працювати за спеціальністю, але не певна, що знайде відповідну роботу, решта – або не збирається працювати за набутою спеціальністю, або ще не визначилась.

Конвертація професійної освіченості індивідів у їх переваги на ринку праці та у продуктивну зайнятість, а відтак – загальне збалансування освітньої й професійно-кваліфікаційної структур на макрорівні залежить, крім усього іншого, і від результативності роботи з працевлаштування (у тому числі випускників ВНЗ). На жаль, служба зайнятості працює у цьому відношенні вкрай неефективно. Як наслідок, лише 2% української молоді, яка здобуває професійну освіту, у питанні свого працевлаштування після закінчення навчання розраховує на допомогу служби зайнятості¹².

Значно більш активну участь у працевлаштуванні випускників мали б відігравати і самі навчальні заклади. В Україні вельми незначна частка молодих людей (усього 5%) розраховує на сприяння свого навчального закладу у подальшому працевлаштуванні, що є непрямим свідченням недостатньої уваги ВНЗ до питань працевлаштування випускників. Взірцем у цьому відношенні може слугувати досвід ВНЗ із розвинутих європейських країн, де університети старанно виявляють найобдарованіших і найперспективніших студентів, а солідні компанії-роботодавці конкурують за випускників найбільш престижних університетів та інших навчальних закладів з високою репутацією. Саме такий відбір найдостойніших на кращі робочі місця є необхідною умовою формування освітньо-професійної структури зі значною часткою перспективних професійних страт та такої, яка спонукала б індивідів до оволодіння новими знаннями й навичками і сприяла людському розвитку у цілому.

У нашій країні основна частина випускників навчальних закладів у пошуку роботи насамперед розраховує на допомогу своїх батьків та інших родичів (майже половина опитаної молоді, яка здобуває професійну освіту). Кожен десятий опитаний сподівається, що у працевлаштуванні йому зможуть допомогти друзі або знайомі.

Варто визнати, що висхідна соціальна мобільність в Україні нерідко здійснюється не на основі особистісних освітньо-професійних досягнень, а з використанням ресурсів інституціонального характеру: сімейно-родинних та інших «потрібних» зв'язків,

неформальних правил і взаємних домовленостей, що є ознакою «накладання» архаїчних елементів на сучасну освітньо-професійну стратифікаційну структуру. Зрештою, традиції відбору за меритократичним принципом допоки не є достатньо розвинутими й укоріненими у соціально-професійній сфері в Україні. Натомість доволі поширеними лишаються практики працевлаштування на «тепленькі» й високооплачувані посади претендентів з «потрібними» зв'язками або ж владно-політичними чи фінансовими ресурсами, які потрапляють на ці робочі місця подеколи незалежно від наявних вмінь, досвіду та реального освітньо-професійного потенціалу.

У цілому ж варто зазначити, що структурна гармонізація вищої професійної освіти та ринку праці є тією проблемою сьогодення, яка наразі актуальна не лише для України, а й інших, у тому числі більш розвинутих країн, і від її вирішення значною мірою залежить «розблокування» каналів позитивного впливу освітньо-професійної стратифікації населення на людський розвиток.

Особливістю освітньо-професійної стратифікації в Україні є незначна, порівняно з розвинутими країнами, частка освітньо-професійних груп, пов'язаних із новими технологічними укладами, із інноваційними секторами економіки й, загалом, суттєвий розрив між порівняно невеликим інноваційним і масштабним традиційно-консервативним сегментами економіки та між відповідними групами населення. У ситуації, що склалася, крім низького попиту на висококваліфіковану робочу силу та певних вад реалізації інститутами освітньо-професійної сфери своїх функцій, чи не найвагомішу роль відіграє відсутність належної узгодженості між формуванням інтелектуальних ресурсів (яке здійснюється у системі освіти), їх використанням (що визначається попитом на них на ринку праці) та загальними умовами відтворення висококваліфікованої робочої сили (які залежать від рівня добробуту). Досвід показує, що за відсутності такої ув'язки працівники з високим освітньо-професійним рівнем, носії дефіцитних знань і вмінь масово мігрують до розвинутих країн-технологічних лідерів, де їх знання затребувані, а трудові послуги – належним чином оплачуються.

Якщо для молоді в Україні (та й у багатьох інших країнах) чи не найгостріше постає проблема первинного працевлаштування, набуття досвіду й гідного застосування знань, то для старших груп зайнятого населення особливого значення набуває оновлення й модернізація професійних знань та навичок, що пов'язано з постійною необхідністю підтверджувати

¹¹ Проведене соціологами Центру «Соціальний моніторинг» у квітні 2010 р.

¹² За результатами вищезгаданого опитування молоді (квітень 2010 р.).

свою компетентність, затребуваність, професіоналізм, відповідати все новим вимогам, постійно самовдосконалюватися, подеколи кардинально змінювати профіль роботи тощо. З прискоренням суспільно-економічних та технологічних змін цілком імовірно стає перспектива витіснення до нижчих шаблів освітньо-професійної піраміди представників застарілих професій, а також осіб, які не поповнюють свої знання.

В Україні окреслена вище проблема може поставити дуже гостро через недостатній розвиток системи безперервної освіти дорослого населення, а також нерозвинутість традиції масового індивідуального освітньо-професійного саморозвитку. Незважаючи на здійснені кроки з формування законодавчої бази функціонування системи безперервної освіти й професійної перепідготовки в нашій країні і на те, що її розвиток визнано одним із пріоритетів державної освітньої політики, прогрес у цій сфері не можна визнати таким, що відповідає сучасним вимогам.

І насамкінець, хотілося б звернути увагу на те, що освітньо-професійна диференціація населення наразі виступає важливим чинником і водночас результатом людського розвитку. У сучасних умовах висока якість освітньо-професійних структур формується на основі вільного доступу до інформації й культурних надбань, що є також і складовою сприятливого з позицій людського розвитку соціально-економічного середовища. Оптимальна освітньо-професійна стратифікація – зі значною часткою високоосвічених та професійно спроможних груп населення; консистентністю освітніх, професійно-кваліфікаційних ознак індивідів та їх доходів; високим ступенем залежності соціально-економічного статусу індивіда від освітньо-професійних досягнень, культурного капіталу; переважанням висхідної професійно-кваліфікаційної мобільності; нечисленністю малоосвічених та зайнятих некваліфікованою працею, мінімальними масштабами соціальної ексклюзії тощо – є тим чинником, який сприяє людському розвитку в усіх його проявах і, зокрема, формує передумови і водночас стимули для освітньо-професійного зростання і висхідної соціальної мобільності, зумовлює підвищення продуктивності праці, сприяє збереженню й поліпшенню стану здоров'я населення, підвищенню його працездатності, подовженню тривалості життя. Так, зокрема низкою соціально-демографічних досліджень підтверджено, що підвищення рівня освіти та якості зайнятості сприяє збереженню здоров'я і зниженню смертності через формування здорового способу життя й раціональної самозбережувальної поведінки, а отже – зрушення у структурі населення на користь високоосвічених, забезпечених та професійно спроможних верств є важливим фактором подовження тривалості життя – результативного індикатора людського розвитку.

Висновки. У ході цивілізаційного розвитку моделі соціальної стратифікації, що базуються на домінуючій

ролі жорстко приписаних біологічних та демографічних ознак індивідів (стать, вік тощо) та юридично закріпленої нерівності прав, походження й кровної спорідненості, поступаються місцем моделям нерівності, чинники якої локалізуються в економічній сфері і втілюються у власності на засоби виробництва. Надалі ж зростання ролі інтелектуальних ресурсів, знань та творчих можливостей індивідів в економічному розвитку створює об'єктивні передумови для виходу на передній план чинників соціальної стратифікації особистісного характеру, втілених в освіченості, професіоналізмі, культурному рівні індивідів. Різні види соціально-економічної нерівності й типи стратифікації у реальному житті переплітаються, тож освітньо-професійна складова наразі у сучасному світі виступає як домінанта соціальних нерівностей, яка співіснує з іншими профілями стратифікації. При цьому саме систему стратифікації, за якої провідну роль у формуванні соціально-економічної позиції індивіда відіграють освітньо-професійні характеристики (а також інші чинники індивідуально-досяжного характеру – ініціативність, креативність, пасіонарність тощо), слід оцінити як найбільш прийнятну з точки зору формування конкурентних механізмів соціально-економічного сходження індивідів, відбору в еліті за меритократичним принципом.

У нашій країні мають місце спричинені низкою факторів власне економічного й інституціонального характеру вади щодо реалізації інститутами освітньо-професійної сфери притаманної їм селективної та стратифікаційної функцій, що певною мірою блокує розвиток конкурентних механізмів соціального розвитку індивідів. Соціальна стратифікація населення у сучасній Україні як фактори диференціації поєднує владні, власницькі та освітньо-професійні ресурси з вагомою роллю факторів кровної спорідненості, сімейної належності й походження.

З урахуванням домінуючих нині у розвинутому світі моделей стратифікації та найбільш значущих стратифікаційних ресурсів, а також з огляду на специфіку ситуації, що склалася в Україні, важливим уявляється усунення перепон для соціального відбору індивідів за меритократичним принципом та їх соціальної мобільності на основі особистих досягнень. Забезпечення для кожного можливостей висхідної освітньо-професійної мобільності, її заохочення має корелювати зі зростанням престижу освіти, професіоналізму, творчості, супроводжуватись розширенням доступу до інформації й культурних надбань, що водночас сприятиме людському розвитку: як безпосередньо (через підвищення освітньо-культурного рівня), так і опосередковано – через відповідні зміни у соціально-економічних структурах населення, що позитивно впливатимуть на стан його здоров'я й працездатність, а відтак – на тривалість життя.